

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร

ทรงพิมพ์ในงานประทานเพลิงศพ

คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร มีรับสั่งมายังกรมศิลปากร ว่าจะทรงพิมพ์หนังสือแจกในงานศพคุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติผู้ใหญ่ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ในวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖นี้ ขอให้กรมศิลปากรเลือกเรื่องหนังสือที่สมควรจะพิมพ์ถวาย และเรื่องหนังสือที่ต้องพระประสงค์นั้น โปรดให้เป็นเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองพิษณุโลก ด้วยเหตุว่า คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา เป็นบุตรของ พระยาพิษณุโลกาธิบดี ศรีสุรสุนทร อุดรนครเกษตรานุรักษ์ อรรคมหาสยามาธิราชภักดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก ในระยะ พ.ศ. ๒๔๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อกรมศิลปากรได้ทราบพระกระแสรับสั่งและพระประสงค์ดังกล่าว จึงให้เจ้าหน้าที่ตรวจดูเรื่องที่เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก ก็เห็นว่าไม่มีเรื่องใดเหมาะเท่าเรื่องเมืองพิษณุโลก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อันเคยพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเรื่อง " เที่ยวตามทางรถไฟ " จึงได้ให้คัดเรื่องดังกล่าวส่ง

ไปถวายทอดพระเนตร ก็ทรงพอพระทัย จึงโปรดให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจก และโปรดให้พิมพ์พระธรรมเทศนาเรื่อง "ธมฺมตากถา" ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราชวราราม ซึ่งถวายในงานพระกุศลทักษิณานุสรณ์ศพคุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากรได้ทรงทำเมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ไว้ข้างต้นหนังสือนี้ด้วย

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาพระกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากรทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศส่วนกุศลประทานแก่คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา ขอพระกุศลบุญราศีที่ทรงบำเพ็ญจงเป็นประโยคสมบัติ อำนวยอิฐวิบุลมนุญผลแก่คุณปุ้ย อิศรางกูร ณอยุธยา ตามฐานะนิยมสมดังพระประสงค์ทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๘ มกราคม ๒๔๙๖

ธมฺมตากถา

พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราชวราราม
ถวายเทศนาในงาน พระกุศลทักษิณานุสรณ์
ศพ คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๔๙๕

หนฺทหานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ

บัดนี้ จะได้รับประทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในธมฺมตากถา เฉลิมพระศรัทธาประดับพระปัญญาบารมีในโอกาสที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ทรงบำเพ็ญพระกุศลบุญราศีทักษิณานุสรณ์ประทานแด่ศพ คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งได้ถึงแก่กรรมไปแล้วนั้น เนื่องในงานพระกุศลสัตตมวารสมัย จัดเป็นส่วนพระกุศลจรรยาญาติสังคหกิจ ซึ่งเป็นกุศลวิธีของพุทธศาสนิกบัณฑิตผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะทรงนับถือ

และมีพระเมตตาอารีใน คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา เป็นพลวปัจจัย

คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา อาศัยบุญบารมีที่ได้อบรมมาแต่ปางก่อน นำให้อุบัติในสกุลผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ เป็นบุตรีพระยาพิษณุโลกาธิบดี (บัว) และคุณหญิงพิษณุโลกาธิบดี (ขรัวยายกลิ่น) และเป็นน้องสาวร่วมมารดาของเจ้าจอมมารดาพร้อมในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของพระบรมวงศ์บพิตร ทั้งเป็นผู้ที่สนิทชิดเชื้อกับพระบรมวงศ์บพิตรเป็นอย่างดี นอกจากนับเนื่องเป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่แล้ว ท่านยังเป็นผู้ประคับประคองผดุงพระบรมวงศ์บพิตรเยี่ยงพระพี่เลี้ยงผู้ใหญ่ ด้วยความเชิดชูรักใคร่สนิทใจมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์จนตราบเท่าถึงวันมรณะ ในส่วนอุปนิสัยท่านมีน้ำใจโอนอ่อนสุภาพ มีมารยาทสงบเสงี่ยมเรียบร้อยเป็นอย่างดี ทั้งโอบอ้อมอารีแก่ญาติมิตร วางตัวตั้งอยู่ในที่ควรเคารพบูชา ทั้งเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และอุปการะ บำรุงเลี้ยงอบรมญาติผู้เยาว์มาจนได้ดีเป็นหลักฐานมั่นคงก็หลายคน จึงเป็นที่ชื่นชมยินดีรักใคร่เคารพนับถือของบุตรนัดดาประยูรญาติและวิสสาสิกชน ใน

ส่วนการกุศลท่านก็ได้ร่วมบำเพ็ญกับหม่อมราชวงศ์ จรัส อิศรางกูร ผู้สามีตลอดมา เช่น สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม สร้างสะพานทำถนน และอื่น ๆ ตลอดจนได้เข้าเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสภากาชาดไทย มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในทางพระพุทธศาสนา ตั้งหน้าทำบุญทำทานต่าง ๆ มามิได้ขาดจนตลอดชีวิต จัดเข้าในลักษณะของบัณฑิตตามในพระพุทธภาษิตว่า โชติ โชติปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้วกลับสว่างไป ดังนี้

คนบางคน แม้เบื้องต้น มี ความเจริญงอกงาม ตั้งอยู่ในฐานอันดี เพราะกุศลกรรมเก่าช่วยอุปถัมภ์ แต่ส่วนต่อไปจะเป็นอย่างไรมิได้คำนึงถึง เห็นแต่ปัจจุบันสุขซึ่งมีเฉพาะหน้าบาปก็ช่างบุญก็ช่างมิได้นำพา ผู้เช่นนี้ถูกตำหนิจากพระบรมศาสดาว่า โชติ ตมปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้ว แต่กลับมืดไปในภายหน้า ดังนี้

อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกนี้ ตามปรกติประเพณีจำต้องมีเกี่ยวข้องติดต่อกันเป็นธรรมดา เริ่มต้นแต่บิดามารดากับบุตร ญาติต่อญาติ มิตรสหายต่อมิตรสหาย เป็นต้น แต่ในในระหว่างบุคคลที่เกี่ยวข้องกันนั้น บางท่านก็มีโชคเหมาะมี

เคราะห์ดีเป็นบุญเป็นวาสนา ด้วยได้เกี่ยวข้องกันแต่คนที่ดีที่ชอบ เช่น มีบิดามารดาก็มีที่น่ากราบไหว้บูชาเป็นอย่างยิ่ง เพราะท่านได้ทำอุปการคุณแก่บุตรธิดาตามหน้าที่จริงๆ และทั้งในตนของท่านก็ยังมีคุณธรรมอย่างอื่นประจำอยู่ด้วย เช่น เป็นผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมอันงามบุตรธิดาที่ได้บิดามารดาเช่นนี้ นับว่ามีโชคเหมาะ ส่วนมารดาบิดาที่มีโชคเหมาะนั้น คือ ได้บุตรธิดาแต่ที่ว่านอนสอนง่ายได้อย่างใจ ไม่ทำให้เป็นที่เดือดร้อน มีจรรยามารยาทเรียบร้อย มีปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถในกิจการนั้นๆทำให้เป็นที่เชิดชูวงศ์สกุลให้เจริญรุ่งเรือง มารดาบิดาที่ได้บุตรธิดาชนิดนี้ ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ส่วนญาติที่มีโชคเหมาะนั้น คือได้ร่วมเป็นญาติกับท่านที่เป็นคนดีงามมีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ทอดทิ้งในเวลาทุกข์ยาก เช่นในคราวป่วยไข้เป็นต้น และ เป็นผู้ที่มีเมตตากรุณา ควรจะสงเคราะห์อนุเคราะห์ต่อญาติได้ด้วยประการใด ก็ประพฤติกระทำไปด้วยประการนั้น คนผู้ที่ได้ญาติเช่นนี้ ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ท่านที่มีโชคเหมาะเคราะห์ดีมีบุญวาสนา ย่อมได้เกี่ยวข้องติดต่อกับคนที่ดีที่ชอบ ดังนี้ ส่วนผู้มี

โชคดีเคราะห์ไม่ดี ย่อมต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ดี กล่าวคือ จะมีบุตรธิดาก็มีแต่เหลวไหล ทำให้เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่รู้จักเคารพนับถือบิดามารดา จะมีญาติพี่น้องก็มีแต่ที่ไม่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีอัธยาศัยไม่เข้าพี่เข้าน้อง ดังนี้เป็นต้น เช่นนี้นับว่ามีญาติเป็นเคราะห์ร้าย มีโชคไม่เหมาะ

แต่ในจำนวนคนที่เกี่ยวข้องกันนั้น ที่เป็นสำคัญชั้นที่หนึ่ง ก็คือในระหว่างมารดาบิดากับบุตร เพราะเป็นผู้ที่หาได้ยาก เมื่อหมดไปแล้วหาอีกไม่ได้ ผู้ที่เป็นสำคัญรองลงมานั้นก็คือระหว่างญาติต่อญาติ อันคนผู้เป็นญาติเป็นเชื้อสายเดียวกันแล้ว ตามปรกติธรรมดา ความสุขทุกข์ย่อมเนื่องกระเทือนถึงกัน คนผู้เป็นญาติกันแม้จะใกล้ไกลกว่ากันสักเพียงใด ถ้าเป็นเวลาปรกติซึ่งไม่ใช่คราวสุขทุกข์ บางผู้ก็ดูเหมือนเรื่อยๆ เฉย ๆ กันไป แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีเหตุการเปลี่ยนแปลง เช่นได้รับส่วนอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ก็ตาม ความกระเทือนความรู้สึกของผู้เป็นญาติกัน ย่อมมักพลอยสุขทุกข์ไปด้วย ซึ่งต่างจากคนที่ไม่ใช่ญาติ ที่มิได้เกี่ยวข้องกัน ข้อนี้เปรียบเหมือนเถาวัลย์ ซึ่งเจริญงอกงามขึ้นพันอยู่ตามต้นไม้

หรือซุ้มรั้ว แม้จะมีกิ่งก้านสาขาทบพันกันไปสักเพียงไร เครือเถานั้นก็ชื่อว่ามีลำต้นเป็นอันเดียวกัน เมื่อจับฉุดเข้าเถาไหน ก็ย่อมจะพลอยกระเทือนไปถึงเถาอื่นด้วย กล่าวคือรั้งปลายกระเทือนถึงต้น รั้งต้นกระเทือนถึงปลาย รั้งส่วนอื่นๆก็เป็นเช่นนั้น แต่จะกระเทือนมากหรือน้อยนั้น แล้วแต่เถาที่สำคัญหรือไม่สำคัญ และอยู่ใกล้หรือไกล แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อมีใครจับฉุดเข้าที่เถาไหน ก็ย่อมพากันกระเทือนไปหมด ถ้าไม่มีใครทำอันตราย เถาวัลย์เหล่านั้น ต่างย่อมนิ่งเป็นปรกติฉะนั้นฉันใด ความเป็นไปในระหว่างคนผู้เป็นญาติซึ่งเป็นสัมมาจารีชนแล้ว ก็เป็นฉันนั้น อาศัยเหตุนี้ พระบรมโพธิสัตว์เจ้าแม้จะเสวยพระชาติเป็นอะไรๆมักปรากฏว่ามีพระทัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เอาเป็นธุระแก่พระญาติเสมอมา จนถึงพระชาติครั้งสุดท้ายที่ได้ตรัสรู้พระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ยังทรงนับถือในพระประยูรญาติ เช่นได้ทรงประทานประโยชน์พิเศษบางประการ อาศัยเหตุนี้เป็นปทัฏฐาน พระพุทธจรรยาประเภทนี้ จึงมีปรากฏมาในพระคัมภีร์มีนามเรียกว่า ญาตตฺถจริยา คือความประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่พระญาติ จัด

เป็นพระพุทธจริยาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประการหนึ่ง

คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา แม้จะเป็นผู้มีโชคดีมีวาสนาพร้อมพรั่งด้วยคุณสมบัติ เป็นที่เคารพรักของญาติมิตรสักปานใด ก็ตกอยู่ในวิสัยแห่งคติธรรมดาไม่ล่วงพ้นไปได้ ในที่สุดท่านก็พลัดพรากจากผู้ที่รักใคร่ชอบใจไปด้วยอำนาจมรณะมาตัดรอน ทำให้เกิดความโศกเศร้าทอดถอนใจแก่ผู้อยู่ภายหลังเป็นอเนกประการ ยิ่งพระบรมวงศบพิตรด้วยแล้ว ก็ย่อมทำให้ทรงรู้สึกว่าขาดพระญาติผู้ใหญ่สำคัญไป สมควรเป็นฐานที่ตั้งแห่งความวิปโยคทุกข์ และทรงเศร้าสลดพระทัยเป็นอย่างยิ่ง แต่หากอาศัยที่มาทรงหวนระลึกถึงความจริงที่ปรากฏแจ้งชัดแก่พระกมลว่า เกิดกับดับเป็นคู่กัน จึงทรงบรรเทาพระปิยวิปโยคทุกข์เสียได้ อันนี้นับว่าเป็นพระมนสิการโรบายอันชอบด้วยทางธรรมสัมมาปฏิบัติ ของพุทธศาสนิกบัณฑิต พระปรีชาญาณ ความที่ทรงรู้เห็นโดยอาการเช่นนั้น เมื่อเจริญทั่วแก่กล้าขึ้น อาจเป็นปัจจัยให้ได้ทรงบรรลุถึงอิฐวิบุลผลที่สูงปราณีตขึ้นไป ดังธรรมจักษุของพระอัญญาโกณฑัญญะเถรเจ้า ที่ท่านเห็นธรรมดา

ความจริงว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ ซึ่งแปลความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งมวลนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ คนทั้งหลายทั้งอ่อน ทั้งแก่ ทั้งโง่ทั้งฉลาด ทั้งมั่งคั่งขัดสน ล้วนมีมฤตยูเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เมื่อคนอันความตายครอบงำแล้ว ไม่มีบุตรธิดา ไม่มีเผ่าพันธุ์ที่จะต่อต้าน ความต่อต้านไม่มีในญาติทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา มีพระประสงค์จะให้พุทธบริษัท ได้ทราบเรื่องของสังขารว่ามีความเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา จะได้ไม่หลงมัวเมาประมาท จึงได้ทรงประทานพระพุทธโอวาทแก่ภิกษุบริษัทในเวลาจวนจะปรินิพพานว่า

หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว วยธมฺมาสงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนท่านทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทดังนี้ โดยพรรณนาว่า สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นจำแนกโดยความเป็นส่วนผลเป็น ๒ ประการ คือสังขารที่มีใจครองซึ่งเรียกว่า อุปาทินนกสังขาร เช่นมนุษย์และสัตว์เป็นต้น

และสังขารที่ไม่มีใจครองซึ่งเรียกว่า อนุปาทินนกสังขาร เช่น ภูเขา รถ เรือนเป็นต้น ทั้ง ๒ ประเภทนี้ย่อมเกิดขึ้นแต่ตั้งอยู่ เพราะเหตุตั้งขึ้นก็ต้องเป็นไปตามเหตุ และยังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก เช่นอาหารช่วยอุปถัมภ์ในปวัตติกาล เหตุปัจจัยยังส่งอยู่เพียงไร สังขารทั้งหลายก็ยังเป็นไปอยู่เพียงนั้น ถ้าเหตุปัจจัยขาดลงโดยปรกติ หรือถูกอะไรมาตัดรอนเสียในระหว่างในกาลใด สังขารก็ย่อมสลายไปในกาลนั้น เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ที่เกิดมาเมื่อเหตุยังส่งผลอยู่ก็เป็นไปได้ผ่านวัยทั้ง ๓ คือ ปฐมวัยตอนต้น มัชฌิมวัยตอนกลาง ปัจฉิมวัยตอนหลัง เมื่อเหตุสิ้นก็สิ้นไปด้วย หรือถ้าภัยอันตรายอันใดอันหนึ่งมาตัดรอนเสียในระหว่าง ก็สิ้นไปเสียก่อนยังไม่ผ่านวัยครบทั้ง ๓ ได้ตลอด แม้ในเวลาเป็นไปอยู่ก็ย่อมเป็นไปสะดวก กล่าวคือมีสุขสบายบ้าง และเป็นไปไม่สะดวก กล่าวคือมักได้เจ็บไข้ได้ทุกข์ยากบ้าง ตามอำนาจของเหตุ คือกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่ทำไว้ ทั้งในเวลาที่เป็นอยู่เล่าก็ย่อมมีอาการทั้ง ๓ ประจำอยู่เสมอ คืออาการที่ไม่เที่ยง เพราะย่อมแปรไปเปลี่ยนไปอยู่เสมอ ซึ่งเรียกว่า อนิจฺจํ ๑ อาการที่ทนอยู่ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้จึง

จำต้องแปรเปลี่ยนไปเสมอ ซึ่งเรียกว่า ทุกฺขํ ๑ อาการซึ่งไม่เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาของใคร จึงแปรเปลี่ยนไปไม่คงทนอยู่ได้ ซึ่งเรียกว่า อนตฺตา ๑ อาการทั้ง ๓ นี้ย่อมย่ายีหักหั่นล้างผลาญเบียดเบียนสังขารทั้งปวงอยู่ทุกขณะ มิได้ว่างเว้นสักครู่หนึ่งเลย ครั้นย่ายีหักหั่นล้างผลาญเสร็จล่วงไปแล้ว จึงได้แสดงลักษณะให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายไว้ เหมือนไฟที่เผาเชื้อให้ไหม้แล้ว แสดงเถ้าให้ปรากฏเหลืออยู่ฉะนั้น เพราะฉะนั้น สังขารทั้งปวงที่ปรากฏเกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์อยู่เสมอ ถึงใครจะเห็นว่าเป็นทุกข์หรือไม่ก็ตาม สมด้วยความแห่งคาถาซึ่งเป็นภาษิตของนางวชิราภิกษุนีว่า ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และเสื่อมไป นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ เพราะสิ่งใดที่เกิดปรากฏขึ้น สิ่งนั้นย่อมเป็นสังขาร และสังขารนั้นเมื่อเกิดขึ้น ก็มีอาการทั้ง ๓ ซึ่งเป็นตัวทุกข์ประจำกำกับมาด้วยทีเดียว เหมือนดังไฟอันมีอาการร้อนประจำอยู่ฉะนั้น เมื่อสังขารเกิดขึ้น ชื่อว่าทุกข์เกิดขึ้น เมื่อสังขารตั้งอยู่ ชื่อว่า

ทุกข์ตั้งอยู่ เมื่อสังขารเสื่อมไป ชื่อว่าทุกข์เสื่อมไป เหมือนดังไฟอันมีอาการร้อนประจำอยู่ เมื่อไฟเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าความความร้อนเกิดขึ้น เมื่อไฟตั้งอยู่ ก็ชื่อว่าความร้อนตั้งอยู่ เมื่อไฟดับไป ก็ชื่อว่าความร้อนดับไปฉะนั้น ธรรมดาของสังขารเป็นอยู่เช่นนี้ บุคคลผู้ไม่รู้เท่า ย่อมหลงมัวเมาอยู่ในวัยบ้างในความเป็นหนุ่มเป็นสาวบ้าง ในความเป็นคนไม่มีโรคบ้างและในชีวิตบ้าง แล้วไม่อาศัยสังขารทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน และแก่บุคคลอื่นตามสมควร ชื่อว่าไม่ได้ถือเอาประโยชน์กายกล่าวคืออัตตภาพ หรือกลับอาศัยสังขารทำความชั่วอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะความประมาท คือความเลินเล่อเผลอเพลินขาดสติ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสเตือนพระภิกษุทั้งหลายให้บำเพ็ญความไม่ประมาท เมื่อความไม่ประมาทมีในสันดานของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ย่อมมีสติระลึกได้ และใช้ปัญญาพิจารณารู้เท่าธรรมดาของสังขาร แล้วอาศัยสังขารทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและบุคคลอื่นตามสามารถ ด้วยประการฉะนี้

ด้วยอำนาจพระกุศลทักษิณานุสรณ์ที่พระบรมวงศบพิตร ทรงพระเมตตาบำเพ็ญในคราวนี้ ขอจงอำนวยอิฐวิบากสมบัติสำเร็จเป็นประโยชน์สุขแด่ คุณปุ้ย อิศรางกูร ณ อยุธยา โดยควรแก่คติสัมปรายภพตามพระประสงค์ทุกประการ

ในอวสานแห่งเทศนานี้ พระสงฆ์จะได้รับประทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี ฉลองพระศรัทธาปสาทาธิคุณสืบต่อไป ณ กาลบัดนี้ ขอถวายพระพร.

เรื่อง เมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณมีเรื่องเนื่องในพงศาวดารไทยยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนครศรีอยุธยาอยู่สมัยหนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนือมีพระมหาอุปราชปกครองติดต่อกันมาหลายพระองค์ แม้ถึงสมัยเมื่อเป็นแต่หัวเมือง ก็ยังนับว่าเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเมืองหน้าศึกข้างฝ่ายเหนือ เคยเป็นที่มั่นต่อสู้ศึกมาหลายครั้ง เดิมมีป้อมปราการตั้งทั้งสองฟาก เอาลำน้ำน่านไว้กลางเมือง แต่รื้อเสียเมื่อตอนปลายสมัยครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี หรือ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มีรี้พลพอจะรักษา เกรงพม่าข้าศึกจะมายึดเอาเป็นที่มั่นสำหรับทำสงครามกับไทย

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ "พงศาวดารเหนือ" โดยพิสดาร หนังสือพงศาวดารเหนือนั้น พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ แต่งเมื่อ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เวลานั้นยังไม่ได้สอบสวนศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย เป็นแต่รวบรวมเอาเรื่องพงศาวดารเกล็ดต่าง ๆ ที่มีอยู่มาเรียบเรียงติดต่อเข้าเป็นเรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาดูในปัจจุบันนี้ จึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือนั้นเคลื่อนคลาดจากหลักฐานที่ปรากฏ ทั้งในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย และลักษณะของโบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลก ไม่มั่นคงเหมือนเรื่องราวตอนสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะฉะนั้นเรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไปนี้จะต้องปันเป็นสองตอน คือ ตำนานตอนก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐานที่มีในศิลาจารึก และโบราณวัตถุประกอบกับเรื่องพงศาวดารเหนือตอน ๑ ตำนานตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ตอนก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยานั้น มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนี้พวกขอมสร้าง แต่ในชั้นเดิมจะเรียกว่าเมืองอะไรหาทราบไม่ ปรากฏหลักฐานแต่ว่าเมืองเดิมอยู่ริมน้ำข้างฝั่งตะวันออก ที่ตรงวัดจุฬามุณี ใต้เมืองเดี๋ยวนี้ลงไปทางลำน้ำประมาณ ๘ กิโลเมตร เพราะยังมีเทวสถานของขอมซึ่งแก้ไขแปลงเป็นพระปรางค์วัดจุฬามุณีปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวสถานเป็นปรางค์ขนาดย่อมยอดเดียว ส่อให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งขอมเป็นแต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นที่แผ่นดินยังลุ่มเป็นทะเลอยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้างตะวันออก ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศเห็นจะย้ายเมืองขึ้นไปตั้งตรงที่ตั้งเมืองเดี๋ยวนี้ จึงเรียกชื่อในภาษาไทยว่า "เมืองสองแคว" เพราะตั้งอยู่ระหว่างลำน้ำน่านกับลำน้ำน้อย ซึ่งในสมัยนั้นสายน้ำยังไหลทางด้านหลังเมืองไม่ห่างนัก เมืองสองแคว ในตอนแรกก็เห็นจะเป็นแต่เมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่บอกชื่อไว้ในเหล่าหัวเมืองขึ้นของพระนครสุโขทัย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก ไม่กล่าวถึงสิ่งสำคัญอันใดว่ามีในเมืองเหมือนอย่างที่

พรรณนาถึงพระมหาธาตุและสิ่งอื่น ๆ เมื่อกล่าวถึงเมืองสัชนาไลย (สวรรคโลก) ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมาสร้างเมืองสองแควเป็นเมืองใหญ่เช่นเป็นเมืองลูกหลวง ต่อภายหลังรัชกาลที่พระเจ้ารามคำแหงมา

ก็ตามเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยนั้น ว่าเมื่อพระเจ้ารามคำแหงสวรรคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยาเลือไทยหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาฤไทยไชยเชฐ ได้ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง ในรัชกาลนี้อำนาจกรุงสุโขทัยเสื่อมลง พระเจ้าอู่ทองจึงตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ กรุงศรีอยุธยาตั้งเป็นอิสระได้ ๔ ปี พระเจ้าเลือไทยก็สวรรคต ครั้งนั้นที่ในกรุงสุโขทัยเกิดแตกร้าวกัน พระยาลิไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองสัชนาไลย ต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี แต่ในเวลาพระราชบิดายังประชวรอยู่จึงได้ราชสมบัติ ก็เป็นโอกาสให้สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองขยายราชอาณาเขตรุกแดนกรุงสุโขทัยขึ้นไปจนถึงเมืองชัยนาท พระเจ้าลิไทยเห็นจะสู้ไม่ไหว จึงยอมเป็นไมตรีอย่างเป็นเมืองน้องของกรุงศรีอยุธยามาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง

พระเจ้าลิไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วงองค์นี้ ในศิลาจารึกและหนังสือที่แต่งทางฝ่ายเหนือคือหนังสือเรื่องตำนานพระสิหิงค์ และเรื่องชินกาลมาลินีเป็นต้น กล่าวเป็นยุติต้องกันว่ารอบรู้พระไตรปิฎก และทรงเอื้อเฟื้อต่อพระศาสนายิ่งนัก ยกย่องพระเกียรติยศเป็น "พระมหาธรรมราชา" มีวัดวาอารามที่เป็นของพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือนั้น ว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามดูตรงกับเกียรติคุณของพระมหาธรรมราชาลิไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกและหนังสือโบราณเรื่องอื่น ยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาลิไทยพระองค์เดียว ที่ว่าทรงพระคุณวิเศษในทางรอบรู้พระไตรปิฎก ผิดกันแต่ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกนั้นเป็นเจ้าเมืองเชียงแสน แต่ก็หามีในตำนานเมืองเชียงแสนหรือหลักฐานอันใดประกอบไม่ หลักฐานที่มีนั้นคงบ่งความว่า พระมหาธรรมราชาลิไทยนี้เองที่เป็นผู้สร้างเมือง

พิษณุโลก ถ้าจริงเช่นนี้เมืองพิษณุโลกเห็นจะสร้างเป็นเมืองใหญ่เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นหาปรากฏในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัยไม่ แม้ในกฎหมายกรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง (ปรากฏอยู่ในลักษณะลักพาบท ๑) ก็เรียกว่าเมืองสองแคว ชาวต่างประเทศยังเรียกว่าเมืองสองแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีอุทาหรณ์ในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งให้พระมหาธรรมราชามียศเป็นเจ้าฟ้าสองแควดังนี้ จึงสันนิษฐานว่าชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นเห็นจะบัญญัติต่อเมื่อเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอน ภายหลัง สร้าง กรุงศรี–อยุธยานั้น มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองสวรรคตแล้ว พอสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งต้นทำสงครามรุกราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยอีก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีได้เมืองนครพังคา (นครสวรรค์) เป็นที่มั่นแล้ว ยกขึ้นไปตีเมืองชากังราว (กำแพงเพชร) เมืองนั้นมีป้อมปราการมั่นคงตีไม่ได้ จึงย้ายทางไปตีเมือง

พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๘ จับได้ตัวเจ้าเมืองกับครอบครัวราษฎรลงมาเป็นอันมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิษณุโลกไม่ คราวนี้เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่ามีข้าศึกยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลก และเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลก ได้ตั้งเมืองใหญ่แล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี จน พ.ศ. ๑๙๒๑ เสด็จขึ้นไปตีเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓ พระมหาธรรมราชาจึง "ออกมาถวายบังคม" ยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกอาณาเขตกรุงสุโขทัยออกเป็น ๒ มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนครสวรรค์กับมณฑลพิษณุโลกบัดนี้) ตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวงของมณฑลทางลำน้ำพิง ให้ราชบุตรเลี้ยงเป็นที่พระยายุทธิศฐิระ หรือเรียกว่ากันอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาญาณดิศปกครองขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาส่วนอาณาเขตกรุงสุโขทัยที่เหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้พระมหาธรรมราชาคงปกครองเป็นอย่างประเทศราชต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาลิไทยยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยานั้นเสวยราชย์มาได้ ๒๔ ปี ต่อมาจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบแน่

ในหนังสือฝ่ายเหนือกล่าวว่า เมื่อพระมหาธรรมราชาลิไทยสวรรคตแล้ว พระยาไสยลือไทยได้ครองราชสมบัติ ณ กรุงสุโขทัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชาเหมือนกัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกในรัชกาลสมเด็จพระราเมศวร (พ.ศ. ๑๙๒๑ –๑๙๓๘) ว่าเมื่อสมเด็จพระราเมศวรเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่นั้น ได้ไปประทับสมโภชพระพุทธชินราช และพระพุทธชินสีห์ที่เมืองพิษณุโลก เป็นครั้งแรกที่ปรากฏพระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้นในหนังสือพระราชพงศาวดาร ในตอนนี้พระมหาธรรมราชาก็เห็นจะยังตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนน้อมยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาสนิท สมเด็จพระราเมศวรจึงสามารถเสด็จยกกองทัพหลวงผ่านแดนมณฑลสุโขทัยไปมาโดยสะดวก

ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหาธรรมราชาย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก สันนิษฐานว่าจะเป็นพระมหาธรรมราชาอีกองค์ ๑ ซึ่งเป็นราชโอรสของพระมหาธรรมราชาไสยลือไทยได้ครองเมืองพิษณุโลกอยู่เมื่อเป็นลูกหลวงครั้นได้รับรัชทายาทไม่ย้ายไปอยู่เมือง

สุโขทัย จึงได้ปรากฏนามว่า "พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก" ในตอนนี้เมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่งแต่ไม่ช้านานนัก พอถึง พ.ศ. ๑๙๕๔ "พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลกสวรรคต" ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาลเมืองกับพระยาราม (กำแหง) ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ท่านองจะเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่แล้วองค์ ๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ ๑ ชิงกันเป็นพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระนครอินทราธิราชซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ต้องยกกองทัพขึ้นไประงับ เห็นจะแยกเขตแดนเมืองสุโขทัย กับเมืองพิษณุโลก ให้ปกครองเป็นต่างอาณาเขตกัน จึงไม่ปรากฏว่ามีพระมหาธรรมราชาขึ้นอีกในชั้นนั้น

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๖๗ – ๑๙๙๑) หัวเมืองเหนือระส่ำระสายทรุดโทรมด้วยเหตุไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งทรงความสามารถจะปกครองเป็นประเทศราชดังแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือทั้งปวงกลับเข้าเป็นมณฑลอันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรสซึ่งจะรับรัชทา

ยาท ให้เป็นพระมหาอุปราชขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็นราชธานีฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๙๘๙ เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่ช้านักสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต พระราเมศวรได้รับรัชทายาทต้องเสด็จลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ – ๒๐๓๑) บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทรงตั้งผู้ว่าราชการเมืองปกครองขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาทุกเมือง มิได้มีพระมหาอุปราชปกครองรวมเป็นมณฑลดังแต่ก่อน ก็เกิดเป็นจลาจลขึ้น ด้วยในสมัยนั้นเมืองเชียงใหม่ยังเป็นเอกราช พระเจ้าติโลกราชซึ่งเป็นมหาราชครองเมืองเชียงใหม่ กำลังพยายามจะขยายอาณาเขตให้กว้างขวาง พระยายุทธิศฐิระเจ้าเมืองเชลียง (สวรรคโลก)(๑) เอาใจออกห่างไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราช นำกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาตีได้เมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่หาได้ไม่ นับเป็นครั้งที่ ๒ ที่ข้าศึกตี

(๑) เมืองสวรรคโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองเชลียงอยู่ข้างใต้ เมืองสัชนาไลยอยู่ข้างเหนือไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้งสองอย่าง

พิษณุโลก กรุงศรีอยุธยากับเมืองเชียงใหม่ทำสงครามกันต่อมาช้านาน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับอำนวยการศึกอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเนือง ๆ ถึง ๑๘ ปี จึงได้หัวเมืองเหนือกลับคืนมาหมด เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่ก็จะมาบุกรุกหัวเมืองเหนืออีก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองพระนครศรีอยุธยาต่อมาจนตลอดรัชกาล เมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปีในสมัยนี้

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรารภถึงเหตุร้ายซึ่งเกิดเพราะเลิกมณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลก สำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็นมณฑลอย่างเดิม ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รับรัชทายาทพระเชษฐาก็ได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ๆ

จึงกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครองเลยเป็นประเพณีสืบมาหลายรัชกาลนับรวมเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี

ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรเขยเป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในปีนั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงชเวตี้) ยกกองทัพพม่ามอญมาตีเมืองไทย เดินกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาตั้งประชิดติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งต่อสู้ที่พระนคร แล้วสั่งพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑลฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสียทีก็เลิกทัพถอยกลับไปทางเมืองกำแพงเพชรและเมืองตาก ครั้งนั้นเป็นทีแรกที่ข้าศึกต่างประเทศจะได้เข้ามาถึงพระนครศรีอยุธยา และเป็นคราวแรกที่ใช้ปืนใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการรบ เมื่อเสร็จสงครามแล้วเห็นจะปรากฏว่า ป้อมปราการที่สร้างไว้แต่ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้แก้ไขซ่อมแซมแปลงป้อมปราการพระนครศรีอยุธยาทั้งป้อมปราการเมืองพิษณุโลก และหัวเมืองหน้าศึกฝ่ายเหนือทั้งปวงให้มั่นคงขึ้นกว่า

แต่ก่อน (ยังมีเค้าการที่แก้ไขครั้งนั้นปรากฏอยู่ทั้งที่เมืองสวรรคโลก และเมืองสุโขทัย แต่ที่เมืองพิษณุโลกป้อมปราการรื้อเสียหมดแล้ว จึงไม่มีที่สังเกต) ครั้งนั้นมีเวลาตระเตรียมอยู่ ๘ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๐๖ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ยกทัพพม่ามอญมาตีเมืองไทยอีก คราวนี้ข้าศึกยกเข้ามาทางเมืองตากด้วยประสงค์จะตีมณฑลฝ่ายเหนือ ตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะลงมาตีพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีตีได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว ให้กองทัพแยกไปตีเมืองสุโขทัยเมืองสวรรคโลกทาง ๑ ส่วนพระเจ้าหงสาวดียกไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาต่อสู้เป็นสามารถ คงเป็นด้วยป้อมปราการเมืองพิษณุโลกซึ่งได้ซ่อมแปลงใหม่นั้นมั่นคง พระเจ้าหงสาวดีตีเมืองไม่แตกจึงให้ล้อมไว้จนที่ในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร แล้วซ้ำเกิดไข้ทรพิษขึ้นด้วย พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าเสียเมืองพิษณุโลกแก่ข้าศึก แต่นั้นมาพระเจ้าหงสาวดีก็ยุยงส่งเสริมจนพระมหาธรรมราชากลายเป็นอริกับกรุงศรีอยุธยา ๆ จึงเป็นใจให้พระ

ไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกองทัพเมืองเวียงจันทร์ลงมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ครั้งนั้นพระมหาธรรมราชาต่อสู้รักษาเมืองไว้ได้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๑๑๑ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีกรุงศรีอยุธยาได้ในรัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช แล้วอภิเษกพระมหาธรรมราชาให้ครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงให้พระนเรศวรราชโอรสองค์ใหญ่ เสด็จไป ครองเมืองพิษณุโลกแต่ในสมัยนั้น เมืองไทยต้องเป็นประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่ ๑๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๒๗ เมื่อพระนเรศวรประกาศตั้งเมืองไทยเป็นอิสรภาพอย่างเดิมเตรียมจะต่อสู้ศึกหงสาวดีที่จะมาปราบปราม ทรงเห็นว่ากำลังไทยมีน้อยกว่าข้าศึกจะต่อสู้รักษาทั้งมณฑลฝ่ายเหนือ และฝ่ายใต้ อย่างแต่ก่อน คงสู้ข้าศึกไม่ไหว จึงให้กวาดผู้คนหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือลงมารวบรวมตั้งต่อสู้พวกข้าศึกที่พระนครศรีอยุธยาแห่งเดียว ทิ้งเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองทั้งปวงใน มณฑลฝ่ายเหนือให้เป็นเมืองร้างตลอดเวลาที่รบพุ่งต่อสู้ข้าศึกอยู่ ๘ ปี จนสมเด็จพระนเรศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยา และมีชัยชนะคราวชนช้าง

กับพระมหาอุปราชหงสาวดี ทรงเห็นว่าข้าศึกเข็ดขยาดแล้วจึงโปรดให้กลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอีก แต่มาถึงชั้นนี้พวกชาวเมืองเหนือกับเมืองใต้รวบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในเวลาต่อสู้ข้าศึกมาช้านาน ไม่จำเป็นจะต้องปกครองแยกกันดังแต่ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้เลิกมณฑลฝ่ายเหนือเสีย ให้หัวเมืองเหล่านั้นต่างขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา แต่นั้นมาเมืองพิษณุโลกก็เป็นแต่หัวเมือง อันหนึ่ง แต่นับ เป็นเมืองเอก คู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองมียศเป็นเจ้าพระยา บรรดาศักดิ์สูงกว่าเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ

ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ มาจนพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาคราวหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ ในระหว่างเวลา ๑๗๓ ปีนี้ เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกมีข้อสำคัญปรากฏแต่เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๙๙–๒๒๓๑ ว่าได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกในเวลาทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่ ๒ ครั้ง และได้โปรดให้ช่าง

ฝรั่งเศสคิดแบบอย่างซ่อมแปลงป้อมปราการเมืองพิษณุโลกอีกครั้ง ๑ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕–๒๓๐๑ เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลกเมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝางได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านี้ ยังปรากฏอยู่หลายอย่าง นอกจากนี้หาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อสำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลก มามีเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพงศาวดารอีกตอนหนึ่งตั้งแต่พม่าตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ มาจนเสร็จสงครามคราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ รวมเป็นระยะเวลา ๒๐ ปี เรื่องตำนานตอนนี้ปรากฏว่าเมื่อพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยา ครั้งหลังนั้นยกกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๑ ลงมาจากเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวลานั้นเจ้าพระยาพิษณุโลกชื่อเรือง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมืองพิษณุโลก ยกหลีกเลยลงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาพิษณุโลกยกกองทัพติดตามไปตีพม่า กำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ทางเมืองพิษณุโลกมีพวกไทยด้วยกันชิงเมือง เจ้าพระยาพิษณุโลก

ก็ต้องล่าทัพกลับไปรักษาเมืองอยู่ตามเดิม เมืองพิษณุโลกมิเสียแก่พม่าข้าศึก ในคราวที่เสียพระนครศรีอยุธยา พวกข้าราชการในกรุง ฯ ที่หนีพม่าได้ เห็นพระยาพิษณุโลกเข้มแข็งก็พากันขึ้นไปอยู่เป็นอันมาก ครั้นไม่มีพระราชาธิบดีปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็นอิสระก๊ก ๑ มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป คล้ายกับเมื่อครั้งเป็นมณฑลราชธานีฝ่ายเหนืออยู่แต่โบราณ แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญในที่เขตแดนมณฑลทางข้างเหนือ พระสังฆราชาสวางคบุรีชื่อเรือน อยู่ที่เมืองฝางตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นบ้างทั้งเป็นพระ ด้วยคนทั้งหลายเชื่อถือว่ามีวิชาอาคม พากันไปอ่อนน้อมยอมเป็นพรรคพวกเป็นอันมาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมิรู้ที่จะทำประการใด ก็ได้แต่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระฝางมีรี้พลมากก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕ ที่มีข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งล้อมอยู่ ๗ เดือน ตีไม่ได้เมืองก็ต้องล่าทัพกลับไป ในปีนั้นเองพอถึงฤดูน้ำ พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกให้กองทัพลงมาซุ่มดักตีกอง

ทัพกรุงธนบุรีที่ปากน้ำเกยไชยแขวงเมืองนครสวรรค์ พระเจ้ากรุงธนบุรีถูกปืนต้องล่าทัพกลับมา เจ้าพระยาพิษณุโลกมีชัยชนะข้าศึกทั้ง๒ทาง เห็นว่าตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ก็ทำพิธีราชาภิเษกตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เผอิญเกิดโรคที่ในคอ พอราชาภิเษกได้ ๗ วัน ก็ถึงพิราลัย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเห็นว่าเพราะยกตนเกินวาสนา แต่นั้นพวกชาวพิษณุโลกก็ย่อท้อเจ้าพระฝางได้ทียกกองทัพลงมาอีก นับเป็นครั้งที่ ๖ ที่มีข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมอยู่ ๒ เดือนก็ได้เมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางให้เก็บทรัพย์กวาดผู้คน ขึ้นไปเมืองฝาง เสีย เป็นอันมากคงรักษาเมืองไว้เป็นแต่อย่างหัวเมืองขึ้นอันหนึ่ง

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีตีมณฑลนครราชสีมาและมณฑลนครศรีธรรมราชได้แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปปราบปรามเจ้าพระฝาง ได้ตีเมืองพิษณุโลกครั้ง ๑ นับเป็นครั้งที่ ๗ แต่ในครั้งนี้ได้เมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝางกวาดเอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเสียเป็นอันมาก ไม่มีกำลังพอจะป้องกันเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขตแดนของเจ้าพระ-ฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศณวาธิราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเอกอย่างครั้งกรุงเก่าต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก คราวนี้ อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่าทำสงครามตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกกองทัพเข้ามาทางเมืองตาก หมายจะตีหัวเมืองเหนือตัดกำลังเสียก่อนแล้วจึงมาตีกรุงธนบุรี ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรี ยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่กับเจ้าพระยาสุรสีห์ ๆ เตรียมจะไปตีเอาเมืองเชียงแสนจากพม่า ครั้นทราบว่ามีกองทัพพม่ายกเข้ามาทางด้านเมืองตาก เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็รีบลาทัพกลับลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกคอยกองทัพธนบุรีที่จะขึ้นไปสมทบรบพุ่งข้าศึกด้วย ในสมัยนั้นหัวเมืองพึ่งเป็นปรกติ ไพร่บ้านพลเมืองยังน้อยไม่มีกำลังพอจะบุกรุกกองทัพใหญ่ของข้าศึกได้ อะแซหวุ่นกี้ได้ทีก็ยกกองทัพใหญ่ตรงไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๘ และเป็นครั้งที่สุดที่ปรากฏในพงศาวดารว่าข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก อะ

แซหวุ่นกี้หมายจะตีเมืองให้ได้ก่อนกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปช่วย แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒ ต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ พม่าพยายามอย่างไรก็ไม่ได้เมือง จนอะแซหวุ่นกี้ออกปากชมฝีมือและขอดูตัวเจ้าพระยาจักรี แล้วให้ตั้งล้อมเมืองไว้ด้วยเห็นว่าพม่ามีกำลังมากกว่าหมายจะให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ ต้องยอมแพ้ เมื่อถึงเวลาอดอยากสิ้นเสบียงอาหารพม่าคอยตีตัดกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ยกขึ้นไปช่วยมิให้ส่งเสบียงอาหารเข้าไปได้ เมืองพิษณุโลกถูกข้าศึกล้อมอยู่ ๔ เดือน จวนจะสิ้นอาหารที่ในเมือง แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒ ไม่ยอมแพ้ให้รวบรวมบรรดาคนฉกรรจ์ทั้งชายหญิงเข้าสมทบกองทหาร แล้วยกออกไปปล้นค่ายข้าศึกซึ่งตั้งล้อมเมืองทางด้านตะวันออก ตีหักออกไปจากที่ล้อม ได้ไปตั้งอยู่ ณ เมืองเพชรบูรณ์ อะแซหวุ่นกี้จึงได้เมืองพิษณุโลก แต่พอได้เมืองก็ได้รับท้องตรามาแต่เมืองพม่า ว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่เกิดวุ่นวายในบ้านเมือง อะแซหวุ่นกี้ก็ต้องเลิกทัพกลับไป เมื่อพม่าจะเลิกทัพกลับไป ครั้งนั้นให้เผาเมืองพิษณุโลกเสีย ในพงศาวดารว่าไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่ที่บริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียวที่ไฟมิได้ไหม้

เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือยับเยินในครั้งศึกอะแซหวุ่นกี้เกือบจะเป็นร้างหมดทุกเมือง ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ยังมิทันที่จะได้ทำนุบำรุงหัวเมืองเหนือให้กลับคืนดีดังเก่า พม่าก็ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ คราวนี้พม่ายกมาทุกทาง เป็นกองทัพใหญ่หลวงยิ่งกว่าเคยปรากฏมาแต่ก่อนๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ทิ้งหัวเมืองเหนือเหมือนอย่างครั้งสมเด็จ พระนเรศวรมหาราช คงรักษาขึ้นไปเพียงปากพิงข้างใต้เมืองพิษณุโลก และตั้งกองทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ครั้นพม่าพ่ายแพ้ในคราวนั้นแล้วจึงได้กลับตั้งหัวเมืองเหนือขึ้นอีก

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา ไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อสำคัญในพงศาวดาร ที่เกี่ยวเนื่องกับเมือง พิษณุโลกนอกจากปรากฏว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช ได้เสด็จธุดงค์ไปถึงเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัย ทรงได้พระแท่นมนังคศิลากับหลักศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง และหลักศิลาจารึก

(ภาษาเขมร) ของพระมหาธรรมราชาลิไทยลงมา เป็นต้น ที่จะได้สอบศิลาจารึกรู้เรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัย เป็นหลักฐานมาแต่ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งมณฑลและเทศาภิบาลเอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ แต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมาและเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เสด็จประทับที่เมืองพิษณุโลกทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองลงมาเป็นประธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ได้เสด็จขึ้นไปสมโภชพระพุทธชินราช ณ เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้งหนึ่ง เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก มีเนื้อความดังพรรณนามานี้

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองสำคัญชั้นหลังเก่าแก่เหมือนเมืองลพบุรี และเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราชธานีก็ไม่นานเท่าเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นของโบราณที่เมืองจึงมีน้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ที่ว่าโบราณ

วัตถุซึ่งนับถือกันว่าเป็นของสำคัญชั้นที่สุดสิ่งหนึ่ง ในสยามประเทศนี้ มีอยู่ในเมืองพิษณุโลก คือพระพุทธรูปซึ่งทรงพระนามว่า "พระพุทธชินราช" อันประดิษฐานอยู่ ณ วัดมหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นี้นับถือกันทั่วทั้งประเทศ แม้สมเด็จพระราชาธิบดี ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยามาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าพระองค์ใดมีโอกาสเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือก็คงเสด็จไปกระทำสักการะบูชาสมโภชพระพุทธชินราชทุกพระองค์ ที่จะเว้นหามีไม่ ของโบราณที่เมืองพิษณุโลก นอกจากพระพุทธชินราช ยังมีพระราชวังและวัดอื่น ๆ อันมีเรื่องตำนานหลายแห่ง จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุอยู่ริมน้ำทางฝั่งตะวันออก เป็นวัดใหญ่และสำคัญกว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุรูปพระปรางค์อยู่กลาง เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อมแซมแก้ไขมาหลายครั้งหลายสมัย รูปเช่นคงอยู่ทุกวันนี้ดูเป็นแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา รอบพระมหาธาตุมีพระระเบียงและมีวิหาร ๔ ทิศ วิหารหลวงอยู่ทางทิศตะวันออก วิหาร

พระพุทธชินราชอยู่ทิศตะวันตก วิหารพระพุทธชินสีห์อยู่ทิศเหนือ วิหารพระศาสดาอยู่ทิศใต้ วิหารทั้ง ๔ ทิศนี้ยังบริบูรณ์อยู่ตามแบบเดิมแต่วิหารพระพุทธชินราชหลังเดียว และมีบานประตูประดับมุกฝีมือช่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมโกศทรงสร้างมีอักษรจารึกอยู่เป็นสำคัญ วิหารพระพุทธชินสีห์กับวิหารพระศาสดานั้นเดิมหักพังหมด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็กกว่าเดิมและโปรดให้ปั้นพระพุทธรูปแทนพระพุทธชินสีห์ และพระศาสดา (ซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ) ไว้ในวิหารนั้นด้วย วิหารหลวงทิศตะวันออกนั้นยังหักพังเหลือแต่ผนังอยู่ จนบริบูรณ์อยู่ทาง ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากที่กล่าวมายังมีวิหารและพระเจดีย์อีกมาก แต่ไม่เป็นสิ่งสำคัญ

ตำนานพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์

มีเนื้อความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริจะสร้างพระพุทธรูป ๓ พระองค์ ให้ช่างสุโขทัยกับช่างเชียงใหม่ ช่วยกันปั้นหุ่นพระพุทธรูปนั้น แล้วเททองสัมฤทธิ์ หล่อเมื่อ ณ

วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจอ (ประมาณว่าในในปีจอ พ.ศ. ๑๙๐๗) สำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ พระองค์ คือพระพุทธชินสีห์กับพระศาสดา แต่พระพุทธชินราชนั้นต้องหล่อหลายครั้งจึงสำเร็จ แล้วเอาเศษทองที่เหลือหล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้น หล่อเป็นพระพุทธรูปขนาดน้อยไว้อีกพระองค์ ๑ จึงเรียกกันว่า "พระเหลือ" ประดิษฐานไว้ในกุฎีที่ใต้ต้นโพธิ์สามเส้า ซึ่งปลูกไว้ตรงที่หล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้น กุฎีพระเหลือนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงหล่อจำลองพระพุทธชินราชมาเป็นประธานวัดเบญจมบพิตร โปรดให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่ออีกต้นหนึ่งต่อต้นโพธิ์สามเส้าลงมาข้างใต้ แล้วทรงหล่อพระเหลืออีกองค์ ๑ แต่โปรดให้ประดิษฐานไว้ให้ราษฎรบูชา ณ เมืองลับแล

ลักษณะของพระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ แม้พิจารณาดูในบัดนี้ก็เห็นได้ว่า เลือกเอาลักษณะที่งามในแบบ

อย่างพระพุทธรูปสุโขทัยกับเชียงใหม่มาปรุงผสมกัน สมดัง
ความที่กล่าวในพงศาวดารเหนือ จึงงามหาที่เปรียบมิได้ แต่
พระศาสดานั้นลักษณะต่างไป สงสัยว่าจะหล่อมาต่อชั้นหลัง
มิใช่ฝีมือช่างเดียวกัน ถึงในจดหมายเหตุเก่าซึ่งกล่าวถึงสม
เด็จพระราชาธิบดีครั้งกรุงศรีอยุธยาเสด็จขึ้นไปสมโภช ก็ออก
พระนามแต่พระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ หาได้กล่าวถึง
พระศาสดาไม่ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นั้นประดิษฐาน
อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก ด้วย กัน มา ตลอด เวลากว่า
๕๐๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ จะเป็นปีใดไม่
ปรากฏ วิหารพระศาสดาหักพัง จึงมีผู้เชิญพระศาสดาลงมา
กรุงเทพ ฯ เดิมไว้ที่วัดบางอ้อช้างแขวงจังหวัดนนทบุรี ถึง
รัชกาลที่ ๓ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นพระ
ยาศรีพิพัฒน์ เชิญไปไว้วัดประดู่แขวงจังหวัดธนบุรี ครั้น
รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เชิญมาไว้ที่มุขหน้าพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
ต่อมาทรงสร้างพระวิหารที่วัดบวรนิเวศ แล้วโปรดให้เชิญพระ
ศาสดาไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้นสืบต่อมาจนบัดนี้ พระพุทธ
ชินสีห์อยู่ที่วัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก จนรัชกาลที่ ๓

วิหารปรักหักพัง กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพจึงโปรด ให้เชิญมากรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ ประดิษฐานไว้ใน วัดบวรนิเวศ ซึ่งพระองค์ทรงสร้าง เดิมไว้ที่มุขหลังพระอุโบสถ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ายังทรงผนวชเป็นเจ้าอาวาส วัดนั้น จึงโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถสืบมา จนบัดนี้

วัดวิหารทอง

วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่ง ในเมืองพิษณุโลก อยู่ทางฝั่งตะวันตก เยื้องกับวัดมหาธาตุหน่อยหนึ่ง วัดนี้เดิม มีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ยืนสูง ๑๘ ศอก เมื่อ รัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นเพราะด้วยวิหารหักพัง พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้เชิญลงมากรุงเทพ ฯ ทรง สร้างวิหารประดิษฐานไว้ในวัดสระเกศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระเฉลิมพระนามว่า พระอัษฐารสศรี สุคตทศพลญาณบพิตร แต่ที่วัดวิหารทองเดิมนั้นหักพังหมด แล้วยังเหลือแต่ผนัง

วัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีอยู่ริมฝั่งตะวันออกใต้เมืองพิษณุโลกลงไปทางเรือ สัก ๘ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ สร้างตรงที่เมืองเดิมแต่ครั้งขอม แปลงเทวสถานของขอมเป็นพระปรางค์ระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหารหลวง ครั้นสร้างเสร็จแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรงผนวชอยู่ที่วัดจุฬามณี ๘ เดือนกับ ๑๕ วัน จึงได้ลาผนวช ยังมีโคกถมดินกับรอยก่ออิฐอยู่แห่งหนึ่งทางริมน้ำตอนหน้าวัดข้างฝ่ายเหนือเห็นจะเป็นที่ปลูกพระตำหนักทรงผนวช ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏอยู่จนบัดนี้ และมีมณฑปพระพุทธบาทอยู่ในวัดจุฬามณีนั้นอีกแห่งหนึ่ง มีศิลาจารึก ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เล่าเรื่องที่พระบรมไตร-โลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณี และที่เสด็จผนวชดังกล่าวว่ามาแล้วกล่าวความต่อไปว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้โปรดให้เอาผ้าวัดรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณบรรพตแล้วจำลองรอยพระพุทธบาทลงแผ่นศิลาไปประดิษฐาน

ไว้ ณ วัดจุฬามณีนั้น

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

พระราชวังเมืองพิษณุโลกอยู่ทาง ฝั่งตะวันตก ข้างใต้ โรงทหารเดี๋ยวนี้ยังมีสระข้างพระราชมนเทียรกับเนินดิน และมีศาลเทพารักษ์ที่พวกชาวเมืองไปบูชาปรากฏอยู่สิ่งอื่นหามีไม่ สมเด็จพระราชาธิบดี ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับอยู่ที่พระราชวังนี้หลายพระองค์คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระรามาธิบดีที่สองพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธังกูรพระองค์หนึ่ง (เข้าใจว่าสมเด็จพระไชยราชาธิราชด้วยพระองค์หนึ่ง) สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์หนึ่ง รวมเป็น ๖ พระองค์ด้วยกัน แต่ชั้นเจ้าเมืองเห็นจะตั้งจวนอยู่ที่อื่น

สระแก้ว

สระแก้วอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้านตะวันออก คือตรงที่บริเวณสถานีรถไฟบัดนี้ เดิมมีสระและเห็นจะมีตำหนัก

เป็นที่ประพาสของเจ้านายที่ครองเมืองพิษณุโลก คล้าย ๆ กับสระประทุมวันที่กรุงเทพ ฯ นี้ และว่าเป็นที่ทำพิธีสรงสนานเวลามีชัยชนะข้าศึกด้วย เวลาเมื่อก่อนทำทางรถไฟยังมีสระและเกาะกลางสระเหลืออยู่พอเห็นเป็นเค้าบ้าง

ของโบราณในเมืองพิษณุโลกมีสิ่งสำคัญดังพรรณนามา

พิมพ์ที่ ร.พ. อักษรนิติ
โทร. 20371 ถนนวิสุทธิ์กษัตริย์ บางขุนพรหม พระนคร.
หน่อย อัศวรักษ์ ผู้พิมพ์โฆษณา
17/ 3/96.